

**O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA HUQUQSHUNOSLIK TERMINLARINING
O'RGANILISHI**

Maxmudova Yulduz Odilovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu tezisda o'zbek tilshunosligida huquqshunoslik terminologiyasining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari hamda zamonaviy holati kompleks tahlil etiladi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, islom fiqhi manbalari, jadidchilik va sovet davri ilmiy merosi hamda mustaqillik yillaridagi fundamental izlanishlar bosqichma-bosqich yoritiladi. Shuningdek, yuridik lingvistika doirasida qonunchilik tili, sohaviy leksikografiya, kognitiv-semantik modellar hamda milliy huquqiy korpusni barpo etish istiqbollari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, huquqshunoslik terminlari, yuridik lingvistika, terminologik tizim, so'z yasalishi, polisemiya, yuridik leksikografiya, kognitiv tilshunoslik, milliy huquqiy korpus.

STUDY OF LEGAL TERMS IN UZBEK LINGUISTICS

Makhmudova Yulduz Adilovna

Teacher at the University of information technologies and management

Annotation

This research provides a comprehensive inquiry into the genesis, historical evolution, and contemporary status of legal terminology in Uzbek linguistics. It systematically traces the historical trajectory spanning ancient Turkic written monuments, Islamic jurisprudence (fiqh) sources, the Jadid and Soviet linguistic legacy, and fundamental scholarship of the independence era. Furthermore, within the framework of modern legal linguistics, legislative language, sectoral lexicography, cognitive-semantic models, and the creation of a national legal corpus are explored.

Keywords: Uzbek linguistics, legal terms, legal linguistics, terminological system, word formation, polysemy, legal lexicography, cognitive linguistics, national legal corpus.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКОЗНАНИИ**

Махмудова Юлдуз Одилловна

Преподаватель университета информационных технологий и менеджмента

Аннотация

В данном исследовании комплексно рассматриваются генезис, этапы развития и современное состояние юридической терминологии в узбекском языкознании. Последовательно анализируются древнетюркские письменные памятники, источники мусульманского права (фикха), научное наследие эпохи джадидизма и советского периода, а также фундаментальные труды эпохи независимости. Кроме того, в русле юридической лингвистики освещаются вопросы языка законодательства, отраслевой лексикографии, когнитивно-семантических моделей и создания национального правового корпуса.

Ключевые слова: *узбекское языкознание, юридические термины, юридическая лингвистика, терминосистема, словообразование, полисемия, юридическая лексикография, когнитивная лингвистика, национальный правовой корпус.*

Milliy davlatchilik poydevorini mustahkamlash va huquqiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida o'zbek tilshunosligida huquqshunoslik terminologiyasini tadqiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Davlat tili to'g'risidagi qonunchilik talablaridan kelib chiqqan holda qonun ijodkorligi hamda sud-huquq amaliyotida yuridik atamalarning aniqligi va bir ma'noliligini ta'minlash dolzarb vazifadir. O'zbek tili leksikasining ajralmas qismi bo'lgan huquqiy terminlar davlat hokimiyati, fuqarolik jamiyati va inson manfaatlari o'rtasidagi munosabatlarni qat'iy me'yoriy tartibga soluvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Huquqshunoslik terminlarining lisoniy tabiati ularning umumxalq tilidan farqlanuvchi qat'iy leksik-semantik chegaralari va o'ziga xos derivatsion xususiyatlari bilan ajralib turadi[1]. Milliy istiqlol yillarida o'zbek yuridik tilshunosligi mustaqil ilmiy tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib, o'zining mustahkam nazariy poydevorini yaratishga muvaffaq bo'ldi. O'zbekiston Respublikasining yangilangan Konstitutsiyasi va qonunchilik hujjatlarida qo'llanilayotgan terminlar tizimi zamonaviy o'zbek tilining terminologik salohiyatini to'liq namoyon qilmoqda.

Huquqiy normalarning jamiyat a'zolari tomonidan to'g'ri idrok etilishi va ijro etilishi bevosita yuridik terminlarning lingvistik sifatiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilshunosligida yuridik terminlarning leksik-semantik, strukturaviy va kognitiv xususiyatlarini tizimli tahlil qilish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilshunosligida huquqshunoslik terminlarining o'rganilish tarixi, taraqqiyot bosqichlari hamda zamonaviy holati kompleks tahlilga tortiladi[2]. Maqolaning bosh maqsadi milliy yuridik terminologiyaning nazariy-amaliy modellarini ochib berish va uning istiqboldagi vazifalarini belgilashdan iboratdir.

O'zbek huquqshunoslik terminologiyasining shakllanish tarixi qadimiy yozma yodgorliklar va turkiy davlatchilik an'analari bilan bevosita bog'liq. O'rxun-Enasoy bitiklarida uchraydigan "to'ru, yarg'u, yarg'uchi" kabi birliklar ilk turkiy yuridik terminologiyaning yorqin namunalaridir. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni hamda Mahmud Qashg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari qadimgi turkiy huquqiy ong va

terminlarning tizimli leksik qatlamini o'zida mujassam etgan. Movarounnahrda islom huquqi – fiqh ta'limotining rivojlanishi natijasida o'zbek yuridik leksikasiga arab va forsiy atamalar faol singib bordi. Burhoniddin Marg'inoniyning jahonga mashhur "Al-Hidoya" asari va uning keyingi davrlardagi turkiy sharhlari mintaqada yuridik terminlar tizimining takomillashuvida muhim bosqich bo'ldi[3]. Amir Temur va Temuriylar davri yozma obidalari, xususan, "Temur tuzuklari"da harbiy-ma'muriy va huquqiy boshqaruvga oid o'nlab mukammal terminlar muomalada bo'lgan.

Alisher Navoiy asarlari tili ham adolat, qonun ustuvorligi va huquqiy tushunchalarni ifodalovchi boy terminologik fondga egaligi bilan ajralib turadi. Xonliklar davrida qozi qog'ozlari, vaqfnomalar, yorliqlar va shartnoma matnlarida o'ziga xos milliy huquqiy kantselyariya tili shakllangan. Ushbu tarixiy hujjatlardagi yuridik leksika bugungi kunda o'zbek huquqiy terminologiyasining etimologik va tarixiy-leksikologik manbai sifatida o'rganilmoqda. Tarixiy vorisiylik shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili o'zining ko'p asrlik davlatchilik taraqqiyoti davomida mustaqil yuridik terminologiya yaratish salohiyatiga ega bo'lgan[4].

XX asr boshlarida jadid ma'rifatparvarlari milliy qonunchilik va matbuot tilini shakllantirishda yuridik terminlarni isloh qilish masalasini o'rta tashladilar. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat kabi allomalar o'z maqolalarida huquqiy tushunchalarni xalqqa tushunarli tilda yetkazish zarurligini ta'kidlaganlar. Sho'rolar davrining dastlabki yillarida, xususan, 1920-yillarda Terminologiya qo'mitasi tomonidan yuridik terminlarni tartibga solish bo'yicha dastlabki urinishlar amalga oshirildi. Biroq keyingi o'n yilliklarda sho'ro davlatining unifikatsiya siyosati oqibatida o'zbek yuridik tiliga rus va baynalmilal terminlar keng kirib keldi. O'sha davrda ko'plab an'anaviy milliy huquqiy atamalar eskirgan deb topilib, ilmiy muomaladan chetlatildi. Shunga qaramay, XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek tilshunoslari terminologiya nazariyasi va sohaviy leksika muammolari bo'yicha jiddiy izlanishlar olib bordilar[5]. A.Hojiyev, S.Usmonov, H.Jamolxonov kabi yetuk tilshunos olimlarning tadqiqotlarida umumiy terminologiya nazariyasi bilan birga ijtimoiy-siyosiy va huquqiy atamalar ham tahlil qilindi. Rus tilidagi qonun hujjatlarini o'zbek tiliga tarjima qilish jarayoni amaliy yuridik leksikografiyaning shakllanishiga turtki berdi. Tarjima amaliyotida yuzaga kelgan nomutanosibliklar o'zbek tilida yuridik terminlarni qat'iy me'yorlashtirish va unifikatsiyalash ehtiyojini yuzaga keltirdi. Ushbu murakkab davr o'zbek yuridik leksikasining boyishiga xizmat qilgani kabi, unda sun'iy kalkalash va xorijiy qatlamning ko'payishiga ham sabab bo'ldi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, davlat tili maqomini olgan o'zbek tilida milliy qonunchilik tizimini yaratish tarixiy zaruratga aylandi. 1990-yillardan boshlab barcha qonun hujjatlari, kodekslar va me'yoriy hujjatlarning davlat tilidagi matnlari ishlab chiqila boshlandi. Bu jarayon o'zbek tilshunosligida huquqshunoslik terminlarini maxsus tadqiqot obyekti sifatida o'rganishga keng yo'l ochib berdi. O'zbek tilshunosligida yuridik leksikani monografik planda tadqiq etgan dastlabki olimlardan biri sifatida N.Toshonov,

G'.Abdurahmonov va ularning izdoshlarini qayd etish joizdir. Keyingi bosqichda huquqshunoslik sohasi vakillari hamda yetuk tilshunoslar hamkorligida yuridik terminologiya masalalari faol muhokama etildi. Tilshunos olimlarning nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarida o'zbek tili huquqiy terminlarining leksik-semantik tizimi, genezisi va derivatsion modellari atroflicha o'rganildi[6]. Yuridik lingvistika fani o'zbek tilshunosligi tizimida yangi va istiqbolli fanlararo yo'nalish sifatida shakllana boshladi. Tadqiqotlarda qonun tili uslubi, ya'ni qonunchilik texnikasi va unda yuridik terminlarning qo'llanish mezonlari ishlab chiqildi. Sud ekspertizasi va lingvistik ekspertiza amaliyotining rivojlanishi yuridik terminlarning matndagi aniq semantikasini belgilash masalasini kun tartibiga qo'ydi. Natijada o'zbek tilshunosligida huquqiy atamalarning nazariy-lisoniy maqomi yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. O'zbek tili huquqiy terminologiyasining strukturaviy tuzilishi agglyutativ til tabiatiga mos keluvchi turli modellar asosida shakllanadi. Morfologik so'z yasash usuli yuridik atamalar hosil qilishda eng faol va unumdor vosita bo'lib xizmat qiladi:

- **Abstrakt tushunchalar:** -lik, -chilik, -sizlik affikslari abstrakt huquqiy tushunchalar, holat va munosabatlarni ifodalashda keng qo'llaniladi.
- **Munosabat ishtirokchilari:** -dosh, -doshlik affikslari huquqiy munosabat ishtirokchilari va ularning birgalikdagi harakatini bildirishda xizmat qiladi.
- **Subyektlar va qatnashchilar:** -gar, -kor, -chi suffikslari huquqiy subyektlar, sud jarayoni qatnashchilarini nomlashda faol ishtirok etadi[7].

Kompozitsiya usulida qo'shma va juft terminlar hosil bo'lib, ular murakkab huquqiy institutlarni yaxlit ifodalaydi. Zamonaviy o'zbek huquqiy leksikasida ko'p komponentli sintagmatik birikma-terminlarning ulushi nihoyatda yuqoridir. Sintaktik usulda yasalgan terminik birikmalar aniq va qat'iy semantik aloqaga ega bo'ladi. Bunday birikmalarda boshqaruv va bitishuv aloqalari asosiy sintaktik model vazifasini o'taydi. Tadqiqotlar ko'p komponentli terminlarning ko'payishi huquqiy munosabatlarning differentsiatsiyalashuvi bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Huquqiy terminlarning semantik maydoni o'zbek tilshunosligida alohida qiziqish uyg'otib kelayotgan sohalardan biridir[8]. Yuridik matnning asosiy talabi bo'lgan aniqlik mezonlari terminlarning monosemantik bo'lishini taqozo etadi. Biroq amaldagi qonunchilik matnlarida polisemantik terminlarning uchrashi ma'no chalkashliklarini keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, mulk, majburiyat, huquq kabi bazaviy atamalar umumiy va sohaviy ma'nolarda qo'llanib, tarmoqlararo polisemiyaning namoyon etadi. O'zbek tilshunoslari qonunchilik tilida sinonimiyaning cheklash zarurligini bir ovozdan ta'kidlaydilar. Chunki bir xil huquqiy hodisaning turli atamalar bilan ifodalanishi qonun normasini noaniq talqin qilishga yo'l ochadi. Shu sababli sinonimik qatordagi eng neytral, aniq va ixcham terminni me'yor sifatida tanlash tavsiya etiladi. Antonimiya esa yuridik terminologiyaning tizimlilikini ta'minlovchi eng muhim semantik munosabatlardan biri hisoblanadi[9]. O'zbek yuridik leksikasidagi antonimik juftliklar huquqiy dispozitsiyalarning ziddiyatini aniq belgilaydi. Semantik sathdagi ushbu qonuniyatlar o'zbek huquqiy tilining mantiqiy jihatdan mukammal qurilganidan dalolat beradi.

Globalashuv sharoitida o'zbek tilidagi huquqiy terminlarni ingliz, rus va boshqa xorijiy tillar bilan qiyosiy-chog'ishtirma o'rganish keng tus oldi. Xalqaro konvensiyalar, shartnomalar va bitimlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda adekvat ekvivalentlarni topish muhim lisoniy muammodir. O'zbek va ingliz tillari yuridik terminologiyasini qiyoslagan tadqiqotchi olimlar ikki xil huquqiy tizim tafovutini qayd etadilar. Ingliz tilidagi ayrim huquqiy realiyalar o'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri muqobiliga ega emasligi tufayli lakunalar hosil qiladi. Bunday holatlarda o'zbek tilshunosligida tavsifiy tarjima yoki kalkalash usullaridan foydalanish tamoyillari ishlab chiqilmoqda. Rus tilidan o'zlashgan yuridik terminlarni o'zbekcha muqobillari bilan almashtirish bo'yicha katta leksikografik ishlar amalga oshirildi. Masalan, qator atamalarning sof milliy muqobillari barqarorlashuvi bunga yorqin misoldir[10]. Qiyosiy tadqiqotlar o'zbek yuridik tilining xalqaro yuridik diskurs bilan integratsiyalashuviga xizmat qilmoqda. Tarjimashunoslik sohasidagi yangi izlanishlar milliy terminologiyaaning semantik chegaralarini yanada aniqlashtirishga ko'maklashadi. Bu kabi tahlillar o'zbek tilining xalqaro miqyosda huquqiy axborot almashishga to'liq qodir ekanini amalda isbotlaydi.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida huquqiy terminlarga kognitiv va antropotsentrik paradigma nuqtai nazaridan yondashish ustuvor yo'nalishga aylandi. Kognitiv yondashuvda yuridik terminlar xalq tafakkuridagi huquqiy bilimlarni saqlovchi konseptual strukturalar sifatida talqin qilinadi. O'zbek lingvomadaniyatida Adolat, Insof, Burch, Haq, Jazo kabi bazaviy konseptlarning o'rni va ularning lisoniy ifodalanishi chuqur o'rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalqining huquqiy ongida adolat tushunchasi axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan uzviy bog'langan. Huquqiy diskurs tahlili doirasida sud jarayoni nutqi, advokatlik nutqi va prokuror ayblovi nutqining pragmatik xususiyatlari tahlil qilinmoqda. Sud diskursida qo'llanuvchi terminlarning kommunikativ-pragmatik salohiyati va ularning ta'sir kuchi lisoniy mezonlar asosida baholanadi.

Lingvomadaniy tahlil yuridik terminlarning milliy mentalitet va tarixiy qadriyatlar bilan bog'liq jihatlarini ochib beradi. Kognitiv metaforalar yuridik atamalar tizimida ham faol qo'llanib, mavhum tushunchalarni konkretlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu zamonaviy yondashuvlar o'zbek yuridik tilshunosligini sof tavsifiy bosqichdan konseptual bosqichga olib chiqdi. Buning natijasida terminlarning lisoniy va ijtimoiy mohiyati o'zaro yaxlitlikda tadqiq etilmoqda. O'zbek tilshunosligida huquqshunoslik terminlarini tartibga solishning eng samarali vositasi sohaviy leksikografiyani rivojlantirishdir. Mustaqillik yillarida o'zbek tilidagi yuridik ensiklopediyalar hamda ko'p tilli yuridik lug'atlarning chop etilishi katta ilmiy yutuq bo'ldi. Ushbu lug'atlar huquqshunoslar, qonun ijodkorlari va tarjimonlar uchun muhim me'yoriy qo'llanma vazifasini o'tamoqda.

Raqamli davrda o'zbek tili milliy korpusi doirasida yuridik matnlar korpusini shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Yuridik matnlar korpusi terminlarning qo'llanish chastotasi, statistikasi va kontekstual birikuvchanligini kompyuter texnologiyalari yordamida tezkor aniqlash imkonini beradi. Sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari uchun o'zbek tilidagi yuridik ontologiyalar va tezauruslarni yaratish zarurati ortib bormoqda.

Elektron qonunchilik bazalarida terminlarning bir xilda qo'llanilishini nazorat qiluvchi avtomatlashtirilgan dasturlarni ishlab chiqish tilshunoslar oldidagi yangi chaqiriqdir. Kelgusida yuridik terminologiyani unifikatsiya qilish, sohaviy lug'atlarning yangi avlodini yaratish bo'yicha ilmiy izlanishlar ko'lamini kengaytirish lozim. Bu esa nafaqat milliy tilimizning nufuzini yuksaltirishga, balki mamlakatimizda qonun ustuvorligi va huquqiy madaniyatni mustahkamlashga bevosita xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida huquqshunoslik terminlarining o'rganilishi milliy tafakkur, davlatchilik tajribasi va zamonaviy lingvistik nazariyalarning uyg'unligini aks ettiruvchi strategik ilmiy sohadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O'zbek tili terminologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1989. – 188 b.
2. Toshonov N. O'zbek tili yuridik terminologiyasi: Shakllanishi va taraqqiyoti: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 1998. – 142 b.
3. Boboyev H. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. – Toshkent: Adolat, 2003. – 480 b.
4. Usmonov S. O'zbek tili terminologiyasi shakllanishining asosiy manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – 120 b.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
6. Marg'inoniy B. Al-Hidoya. 4 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000. – 1540 b.
7. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi / Tahrir hay'ati: U.Tadjixanov va boshq. – Toshkent: Adolat, 2001. – 688 b.
8. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. – 248 b.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 286 b.
10. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.